

Dansk forskning om førtidspensionister og medborgerskab

Sanne Lund Clement
Aalborg Universitet
clement@socsci.auc.dk

1. Indledning

Demokratiske ulighedsproblemer på arbejdsmarkedet har været genstand for omfattende og intens debat i 1990'erne, både herhjemme og i udlandet. Specielt har diskussioner af social eksklusion og spørgsmålet om stigende marginalisering og polarisering påkaldt sig megen opmærksomhed. Mange mener, at specielt den økonomiske globalisering udgør en central og langsigtet udfordring til velfærdsstaternes sociale og politiske orden (Halvorsen 1998, Habermas 1997, Østerud 1998, Robertson, 1992). Et hovedargument er, at de globale frie markeds kræfter undeminerer de enkelte staters kapacitet til at sikre beskæftigelse til alle og udligne skellet mellem rige og fattige. Arbejdskraftintensiv produktion flytter ud til lavtlønsområderne, høje mindstelønninger svækker konkurrenceevnen yderligere og gør det umuligt at skabe tilstrækkeligt med jobs for de lavest kvalificerede. Globaliseringen og den teknologiske udvikling vil hægte de i forvejen svageste af, så marginaliseringstendensen forstærkes. Bekymringerne går videre på, at denne marginalisering/ udstødning af de svageste fra arbejdsmarkedet vil forplante sig videre til det sociale og politiske medborgerskab, så man får en stadig større gruppe af "andenrangsborgere", der står uden for det politiske fællesskab, både deltagelses-, indflydelses- og holdningsmæssigt. Det er derfor centrale spørgsmål for en vurdering af demokratiets tilstand og fremtidsudsigter. Men man har ikke set megen empirisk viden om, hvor dybt ændringerne stikker, og hvad de sociale og demokratiske konsekvenser er.

Førtidspensionisterne er i denne sammenhæng en bred gruppe af personer, der alle er blevet hængt af, og helt er udstødt fra arbejdsmarkedet. Flere empiriske undersøgelser¹ har endvidere hævdet, at sagsbehandlerne i mange tilfælde giver op overfor de svageste, og sender muligvis arbejdsdygtige personer på førtidspension. Og i forbindelse med diskussioner om en førtidsreform diskuteres det også, hvad man kan gøre for at forhindre udstødningen.

For førtidspensionisternes vedkommende kunne man altså forvente, at tabet af medborgerskab er særligt markant. Men bortset fra den fælles status som førtidspensionist har de pågældende personer dog ikke nødvendigvis meget til fælles. Nogle er svært handicappede, mens andre stadig har en rest af erhvervsevne i behold, nogle er født med handicap, mens andre er gradvist nedslidte eller måske har fået en pludselig skade. Også på faktorer som økonomi, familieforhold, sociale relationer mv. er der store variationer førtidspensionisterne imellem. Og med indførelsen af pensionsreformen i 1984, hvor der også kunne tildeles førtidspension ud fra rent sociale kriterier, er billedet blevet endnu mere diffust. Selvom førtidspensionisterne netop er en bred gruppe af personer, gør udviklingen sammen med det stigende antal førtidspensionister, det vigtigt at

¹ Se bl.a. Gregersen og Christoffersen (1999) og Bengtsson (1989)

undersøge førtidspensionisterne både som én samlet gruppe og differentieret bl.a. efter de nævnte variationer.

I Danmark findes der i dag flere forskellige typer af førtidspension, alt efter graden af tabt erhvervsevne. Der skelnes mellem fire typer af førtidspension:

- * Højeste førtidspension.
- * Mellemsste førtidspension.
- * Forhøjet almindelig førtidspension
- * Almindelig førtidspension¹.

Den tidligere skelnen mellem førtidspension og invalidepension eksisterer således ikke længere, men invaliditetens omfang vil indgå i vurderingen af, hvilken type pension den pågældende person kan få tilkendt, ligesom personens alder spiller en rolle.

I 1984 blev der i Danmark indført en førtidspensionsreform, der gjorde det muligt for personer under 50 år at få det, der kaldes behovsbestemt førtidspension, på et såkaldt "blandet helbredsmæssigt sociale grundlag" (Juul 1992). Om denne reform nævner Juul (1992): "I de senere år er der blevet udtrykt frygt for, at førtidspensionistreformen har betydet, at et stort antal unge sociale klienter er blevet opgivet for tidligt og er kommet på førtidspension, fordi kommunerne ikke ved, hvad de ellers skal stille op med dem. Dette anses af mange for at være et moralsk og menneskeligt problem, og fra forskellige sider er der blevet argumenteret for, at pensionen ikke virker fremmende for livskvaliteten men tværtimod fører til inaktivitet, social udstødning og isolation." (Juul 1992, s.11). I hvilken grad denne reform har medvirket til stigningen i antallet af førtidspensionister er omdiskuteret, men selve stigningen er reel².

¹For reglerne omkring tilkendelse af de forskellige typer af pension, samt indholdet i disse, se Damsø (1998)

²Ganske for nylig har der i Folketinget været debat om indførelse af en ny førtidspensionistreform, med det formål at forenkle systemet, så der blev færre typer af ydelser, ligesom der skulle fokuseres på de evner, førtidspensionisten har i behold, i stedet for graden af mistet erhvervsevne. Reformen er dog ikke blevet vedtaget ved lov.

Tabel 1: Udviklingen i antallet af førtidspensionister

	1981	1983 (1)	1985	1987	1989	1991	1993	1995	1997	1998
Førtidspensionister (2) i alt	166670	221962	226675	236858	244455	253257	259548	270466	272731	273077
Heraf med højeste/mellemste pension	131760	141181	143061	148825	153236	156140	158587	166029	166281	165690
Heraf med alm. og for højet alm. pension (3)	30900	80781	83635	88033	91219	97117	100961	104437	106450	107387
Førtidspensionister (2) i % af befolkningen (15 - 66 år)	4,9	6,4	6,6	6,9	7,5	7,8	8,0	8,3	8,3	8,3

Kilde: Danmarks statistik, 10-års oversigt 1990 og 1999

Noter:

(1) Pr. 1. januar 1984 gennemførtes en række ændringer i de sociale pensionslove, således at antallet af pensionister fra og med finansårets slutning 1983 (dvs. 31.12.1983) ikke er umiddelbart sammenligneligt med tallene for de foregående år. Folkepensionister under 67 år, invalidepensionister med laveste pension samt enkepensionister overførtes til alm. eller forhøjet alm. førtidspension. Desuden blev ca. 15000 kvinder, hvis ægtefæller frem til december 1983 modtog fuld hustrutillæg, fra 1. januar 1984 selvstændige pensionister med alm. førtidspension. Endvidere indførtes en række nye betegnelser for de forskellige pensionsformer, jvf de følgende noter.

(2) Før 1.1.1984: Invalidepensionister

(3) Før 1.1.1984: Invalidepensionister med laveste pension

Som det fremgår af tabel 1, er antallet af førtidspensionister i perioden 1983-1997¹ steget fra ca. 222.000 til ca. 273.000 personer. Specielt er der sket en markant stigning blandt pensionister, der fik tilkendt den almindelige eller den almindelige forhøjede førtidspension, dvs. den type pension, der gives til personer der skønnes at have en erhvervsevne under 1/2, men over 1/3.

Det hævdes altså bredt, at øget marginalisering er et voksende problem, som også kan sættes direkte i forhold til førtidspensionisterne. Den øgede marginalisering på arbejdsmarkedet kan være medvirkende til det stigende antal førtidspensionister, og omvendt kan en status som pensionist medføre yderligere marginalisering på det politiske og sociale niveau. Derfor er førtidspensionisternes medborgerskab - her i første række forstået som politisk og social deltagelse² -

¹ Stigningen 1981-1983 skyldes som nævnt især, at en del personer, der tidligere fik enkepension, hustrutillæg mv. med pensionsreformen nu fik status som førtidspensionist

² Medborgerskabsbegrebet omfatter principielt 3 hovedaspekter: Rettigheder, deltagelse og identitet. Af disse er det deltagelse, der er det centrale her.

at aspekt der bør stå helt centralt i en nærmere undersøgelse af marginaliseringen og dens konsekvenser.

2. Marginaliseringsbegrebet

I forskningslitteraturen er begreberne marginalisering og social eksklusion anvendt i utallige sammenhænge. Begrebet blev først anvendt af sociologer om personer, der havde en yderlig social placering (Ingerslev 1996). Mange forskere, specielt blandt økonomer, bruger i dag udelukkende marginaliseringsbegrebet som et operationelt begreb og udelukkende om placeringen på arbejdsmarkedet, f.eks. som en kategorisering af personer under pensionsalderen, der har været delvist eller helt uden for arbejdsmarkedet i en nærmere specificeret periode. Således defineres begrebet typisk ud fra ledighedsgrad (se f.eks. Pedersen 1997: "Er der veje til fuld beskæftigelse", for en oversigt over marginaliseringsanalyser med brug af ledighedsgraden som mål for marginalisering). At de pågældende personer også marginaliseres politisk og socialt som følge af deres marginale position på arbejdsmarkedet, indgår typisk eks- eller implicit som forudsætning, men normalt uden nogen form for dokumentation. Nogle har sågar hævdet, at vi er på vej mod et 2/3-samfund, hvor der sker en stigende polarisering af det danske arbejdsmarked, og hvor 2/3 af befolkningen i den erhvervsaktive alder er fast tilknyttet til arbejdsmarkedet, mens 1/3 modsat er fast udenfor arbejdsmarkedet (se bl.a. Møller 1989, Abrahamson 1987).

Marginalisering er imidlertid som antydning mange ting. Der er *marginalisering på arbejdsmarkedet* (som nævnt ofte operationelt defineret ved en ledighedsgrad f.eks. over 0.7)¹, der er *social marginalisering*, som nok bedst kan karakteriseres som et nedbrud af sociale netværk og tab af kontakt med det omgivende samfund, og endelig er der *politisk marginalisering* i form af tab af politisk deltagelse og indflydelsesmuligheder (Goul Andersen 1996b)².

En ofte forudsat sammenhæng er den, at arbejdsløshed eller tilbagetrækning fører til marginalisering på arbejdsmarkedet, der leder til en videregående social og politisk marginalisering. En forudsætning, der kan siges at have rødder i et produktivistisk paradigme sigende, at deltagelse i lønarbejde er en nødvendighed for social tilhørighed. Men en sådan sammenhæng kan ikke a priori tages for givet, heller ikke når det drejer sig om førtidspensionisterne. Trods ovenstående argumenter for nødvendigheden af at undersøge medborgerskab og marginalisering hos førtidspensionisterne som en samlet kategori må det ikke glemmes, at førtidspensionister er forskellige mennesker med

¹Denne operationalisering er i sig selv forbundet med mange problemer, som dog ikke skal diskuteres nærmere her.

² Dette kan naturligvis udbygges yderligere, hvilket dog ikke er nødvendigt i forbindelse med dette papers formål.

forskellige synspunkter og forskellige behov. Nogle førtidspensionister oplever sig måske som stærkt marginaliserede - andre måske ikke. Nogle er måske glade for endelig at slippe for et belastende arbejde, og pensioneringen har her måske ligefrem afbødet marginaliseringsprocessen.

Der kunne således opstilles alternative paradigmer som modspil til det nævnte produktivistiske paradigme. Herunder f.eks. et postmodernistisk paradigme der siger, at lønarbejdet gradvist vil miste (har mistet) sin betydning som det centrale organiserende princip for sociale strukturer.

Nogle forskere har endog hævdet, at det jeg her har betegnet som formel marginalisering er ved at blive en normal tilstand i samfundet, hvor livs lang fuldtidsbeskæftigelse i stadig større udstrækning er afløst af en mangfoldighed af varierende former for arbejdsmarkeds tilknytninger.

Imidlertid lader det til, at den rent formelle definition af marginalisering i praksis kombineres med fornemmelser af marginalisering som noget, der er ufrivillig, som repræsenterer magtesløshed, en tilstand af sårbarhed og begrænset kontrol. Dette er specielt relevant når der beskrives marginalisering fra arbejdsmarkedet (Goul Andersen, 1998)

I relation til begrebet "social eksklusion" kan begrebet marginalisering ses som "incomplete participation", det vil sige som en mellemliggende position mellem fuld integration og social eksklusion, og som en situation, der indebærer en risiko for at blive ekskluderet fra en eller flere aspekter i samfundslivet. De marginaliserede er ikke fuldstændig integreret i samfundet, men de er heller ikke helt isolerede (Johannessen, 1995). Marginalisering kan således forstås som en *proces*, der i ekstreme tilfælde kan føre til social eksklusion.¹ Det afgørende er imidlertid at fastholde, at marginalisering refererer til ufrivillighed og afmagt, samt at det er et multidimensionalt fænomen, der må studeres i relation til specificerede arenaer og/eller adgang til ressourcer, som f.eks. materielle levekår, social og politisk deltagelse, osv. Det er et centralt problem at undersøge forholdene og sammenhængene mellem de forskellige arenaer og ressourcer. Ved her at gøre medborgerskab til den centrale variabel understreger jeg samtidig, at fuld deltagelse i det sociale og politiske liv ses som det centrale aspekt.

Som nævnt er der altså foretaget en mængde undersøgelser omkring marginalisering. De mere konkrete og nationale årsager til den stigende marginalisering fra arbejdsmarkedet er blevet

¹ Begrebet social eksklusion er nogle gange blevet anvendt i samme betydning, men refererer almindeligvis til noget mere vidtrækkende. Social eksklusion refererer til en ekstrem situation af eksklusion fra adskillige grundliggende arenaer og ressourcer, og til det at være helt uden for det etablerede samfund. Således kan marginalisering og social eksklusion defineres som forskellige men overlappende fænomener. (Johannessen, 1997)

undersøgt, og det er diskuteret, hvordan regeringens policies på arbejdsmarkedsområdet skal udformes, så de personer, der trues af marginalisering, hurtigst muligt kan vende tilbage til arbejdsmarkedet. Til gengæld har denne instrumentelle, arbejdsmarkedspolitiske interesse helt fortrængt andre problemstillinger. Ja, man kan måske ligefrem tale om en målforskydning i den forstand, at den formelle placering på arbejdsmarkedet er blevet det eneste mål og interesseobjekt, mens de nævnte sociale og politiske arenaer er ladt tilbage i en ikke-analyseret tilstand.

Men marginaliseringen på arbejdsmarkedet er jo strengt taget kun et problem, såfremt den har ubehagelige konsekvenser for økonomi og medborgerskab; det være sig økonomiske konsekvenser i form af stigende forsørgerbyrde for samfundet, og sociale og politiske konsekvenser i form af forringede levekår for den enkelte. De sociale og politiske arenaer og ressourcer burde derfor i højere grad stå som en central del af analyser af marginalisering på arbejdsmarkedet.

3. Dansk forskning om førtidspension og marginalisering

I manglen på undersøgelser om medborgerskab og marginalisering på det sociale og politiske niveau har førtidspensionisterne vist sig at skille sig ud som en samfundsgruppe, der har været en udpræget mangel på generel interesse for at undersøge i dansk samfundsvidenskab. En præliminær forskningsoversigt over stort set al den hidtidige danske forskning omkring førtidspensionister viser, at hovedparten af denne forskning har kredset omkring førtidspensionering som afhængig variabel og dermed alene har undersøgt årsagerne til førtidspensioneringen frem for konsekvenserne af samme. Det er vigtigt nok, men gruppens livsmuligheder har påkaldt sig yderst ringe interesse, og førtidspensionisternes situation som medborgere er overhovedet ikke undersøgt. Da det som nævnt ud fra mange synsvinkler er konsekvenserne af marginaliseringen på arbejdsmarkedet, der udgør det egentlige problem, og ikke arbejdsmarkeds marginaliseringen i sig selv, må det siges at være en alvorlig mangel i den samfundsvidenskabelige forskning.

Figur 1. Status på arbejdsmarkedet. Årsager og konsekvenser

Det kan vi illustrere i den enkle model i figur 1. Man kan sige, at forskningsinteressen udelukkende har koncentreret sig om den venstre side af sammenhængene. Men reelt er arbejdsmarkedsstatus strengt taget 'kun' en mellemliggende variabel; det er de samfunds- og privatøkonomiske samt de sociale og politiske (demokratiske) konsekvenser, der er de afgørende. Modellen åbner også op for, at konsekvenserne kan være forskellige fra person til person, selvom personerne har samme arbejdsmarkedsstatus. Som jeg tidligere var inde på kan nogle førtidspensionister opleve en stigende politisk og social marginalisering i forbindelse med deres tilbagetrækning fra arbejdsmarkedet, mens andre måske tværtimod oplever tilbagetrækningen positivt og snarere bevæger sig mod øget social og politisk integration. Endvidere kan disse sammenhænge være vidt forskellige under forskellige velfærdsordninger fra land til land.

Det er således de videre konsekvenser af status på arbejdsmarkedet, der må betragtes og undersøges som de centrale variable. Og her er det ikke kun den politiske og sociale deltagelse i snæver forstand, der kommer på tale, men også variable som stigmatisering, (un-)civicness, efficacy og distrust mv. Spørgsmålet er så, hvor meget vi ved herom fra allerede foretagne undersøgelser.

Undersøgelser af førtids-/invaliddepensionister

Socialforskningsinstituttet har i perioden 1975-1980 foretaget den eneste større danske undersøgelse af førtidspensionister, som omfatter 7 bind, svarende til undersøgelsens 7 dele¹. Alle bind går samlet under betegnelsen "Invaliddepensionistundersøgelserne", og de består overordnet af to undersøgelser, hvoraf den ene del har til formål at beskrive praksis for tildeling af invalide-/førtidspension, og formålet med den anden del er at belyse invalidepensionisternes baggrund og levevilkår. Undersøgelserne var medfinansieret af Sygekassernes Helsefond, hvorfor det naturligt er helbreds vurderingerne hos ansøgere til førtidspension, der er det centrale omdrejningspunkt i undersøgelsen. De første fire bind i undersøgelsen omfatter således udelukkende dybere analyser af ansøgernes helbredsmæssige forhold, hvilke sygdomme, der hovedsageligt danner baggrund for ansøgningen, vurdering af lægeerklæringer, diskussion af vurderingsprincipper, undersøgelse af ansøgernes sociale forhold og baggrund, bolig-, indkomst- og arbejdsmarkedsforhold.

Undersøgelsens femte bind indeholder tilsvarende analyser, men disse er nu foretaget et år efter indgivelse af første ansøgning om førtidspension. Som et andet element i analysen er dødeligheden blandt ansøgere inddraget.

¹ Invaliddepensionistundersøgelserne bind 1-7, Socialforskningsinstituttet, 1976-1980

Den sjette del af undersøgelsen er den første, der skiller sig lidt ud, idet den ser på forholdene *efter* tilkendelsen af førtidspensionen. Ved nærmere undersøgelse viser det sig dog, at der også her undersøges baggrunden for tilkendelsen af førtidspensionen snarere end førtidspensionisternes egentlige forhold. Det er her undersøgt, hvorvidt personernes helbred og økonomiske forhold er blevet forbedret/forringet som følge af tilkendelsen af førtidspensionen, og en af hovedkonklusionerne er, at lovgivningens intentioner om, at pensionsydelse skal udmåles efter omfanget af tab af erhvervsevne, ikke er opfyldt i praksis. Et yderligere formål med denne del af undersøgelsen har været at analysere forskelle i baggrund hos de personer, der rent faktisk fik tilkendt førtidspensionen versus de personer, der fik afslag. Pensionisternes baggrund undersøges her således på samme måde som i de foregående undersøgelser af personernes forhold, inden ansøgningens udfald var bekendt.

Syvende og sidste bind i undersøgelsen omhandler igen de personer, der rent faktisk har fået tilkendt førtidspension, men det er igen deres baggrundsforhold, der undersøges. Her er det personernes opvækstvilkår og erhvervsbaggrund, der undersøges, og invalidepensionisterne er desuden blevet spurgt om deres egen opfattelse af årsagen til deres invaliditet. Formålet i denne del af undersøgelsen beskrives som: ”at finde faktorer i invalidepensionisternes opvækst, uddannelse og erhvervsforløb, som kunne tænkes at have indflydelse på invaliditetens opståen og udvikling.” (Invalidepensionistundersøgelserne, bind 7, s. 77)

Et ikke helt uinteressant kapitel er 6. binds kapitel 7, der undersøger invalidepensionisternes sociale forankring, og dette kapitel beskæftiger sig som det eneste med førtidspensionisternes status som medborgere i social og politisk forstand. Kapitlet indledes med en redegørelse for, at et individs sociale relationer: ”må anses for at være et af grundelementerne i den basis, som menneskelig behovstilfredsstillelse og velbefindende hviler på” (Martini 1980, s. 151). I kapitlet undersøges pensionisternes sociale deltagelse via kontakt med henholdsvis familie og venner, deres politiske deltagelse via medlemskab af politiske partier og invalideorganisationer og sidst i kapitlet undersøges stigmatiseringen via pensionisternes oplevelse af deres status som pensionist.

Tallene viser, at der i kontakten til den nærmeste familie kun er en ubetydelig forskel (70% hos førtidspensionister mod 74% i den samlede befolkning) sammenlignet med den samlede voksne befolkning¹, mens billedet omvendt viser stor forskel i kontakten til venner. Her svarer ca. en tredjedel af førtidspensionistene, at de ikke har venner, som de kan besøge uanmeldt, ca. halvdelen har ikke venner, som de hyppigt kommer sammen med i fritiden, og ca. halvdelen har ikke venner,

¹Til sammenligning med befolkningen som helhed er benyttet Erik Jørgen Hansen m.fl. (1978): Fordelingen af levkårene, bind I-II, København, Socialforskningsinstituttet

de kan drøfte personlige problemer med (Martini 1980, kapitel 7). Hos befolkningen som helhed konstaterede man ifølge levekårsundersøgelserne, at kun 22% af de 20-69 årige ikke havde venner, som de hyppigt kom sammen med, og kun 18% kunne ikke drøfte personlige problemer med venner. Omkring 1/4 af førtidspensionisterne er helt uden venskabsrelationer, idet de svarede nej til alle tre spørgsmål, hvilket må siges at tegne et temmeligt negativt billede af den sociale kontakt. Det konstateres i undersøgelsen, at personens funktionsevne og generelle evne til at komme omkring (kaldet trafikal mobilitet) har høj sammenhæng med forekomsten af nære venskabsrelationer. I jo højere grad funktionsevnen er begrænset, i jo højere grad er pensionisterne uden venner. Med udgangspunkt i undersøgelsen af kontakt til familie og venner undersøges videre graden af isolation hos pensionisterne. Graden af isolation er dog kun belyst gennem antallet af kontakter, og der er ikke inddraget et mål for hyppigheden af disse kontakter. Det nævnes i undersøgelsen, at hensigtsmæssigheden heraf kan diskuteres, men det gøres ikke, og alt i alt må analyserne af førtidspensionisternes sociale og politiske deltagelse siges at bygge på for få variable til at kunne bidrage til en dybere diskussion af emnet.

Den politiske deltagelse undersøges generelt som "relationer til samfundet". En fyldestgørende beskrivelse af politiske relationer er bevidst nedprioriteret med kommentaren: "En sådan beskrivelse ville i denne undersøgelse ikke være overkommelig og næppe heller relevant." (Martini 1980, s.168) Argumentation for prioriteringen findes ikke, men der er udvalgt tre variable til undersøgelse af førtidspensionisternes "relationer til samfundet": medlemskab af politiske partier og invalideorganisationer, pensionisternes evne til at kommunikere med det offentlige, samt pensionistenes oplevelse af andre menneskers opfattelse af dem som invalidepensionist og deres holdning til samfundets ydelser til pensionister, arbejdsløse og langvarigt syge.

I de umiddelbart sammenlignelige spørgsmål om politisk relevante ressourcer og politisk deltagelse viser det sig her, at der ikke er forskel i den andel af førtidspensionisterne, der er medlem af et politisk parti sammenlignet med befolkningen som helhed. Derimod er førtidspensionisterne betydeligt værre stillet end befolkningen som helhed, når det drejer sig om evnen til at kommunikere med en offentlig myndighed. 47% af førtidspensionisterne mente, at de selv kunne udfærdige en skrivelse til en offentlig myndighed, mens 48% mente, at de ikke var i stand hertil. Ifølge levekårsundersøgelserne blev det konstateret, at kun 20% af de 20-69 årige i befolkningen mente, at de ikke selv kunne udforme en sådan skrivelse (Martini 1980, s. 172).

Holdninger er stort set ikke undersøgt. Men i sammenligning med befolkningen udviser førtidspensionisterne samme svarmønster i spørgsmålet omkring holdningen til de sociale ydelsers størrelse; støtten til arbejdsløse er generelt for høj og støtten til pensionister synes generelt for lav.

Medlemskab af invalideorganisationer og stigmatiseringen er naturligvis spørgsmål, der ikke lader sig sammenligne med befolkningen som helhed. Resultatet af undersøgelsen viser her, at 10% af førtidspensionisterne er medlem af en eller anden invalideorganisation. Jo mere funktionshæmmet personen er, jo lavere er deltagelsesfrekvensen. Spørgsmålet omkring pensionisternes oplevelse af deres status som pensionist viser et overraskende positivt resultat, idet kun 18% af pensionisterne har følt en negativ ændring i omverdenens holdning til dem efter pensioneringen. Hverken personens sygdom, alder, køn tidligere stilling eller uddannelse spiller her nogen rolle for oplevelsen af stigmatisering. Det konkluderes i undersøgelsen, at årsagene til stigmatiseringen hos nogle førtidspensionister må søges i forhold knyttet til den enkeltes personlighed, men at det er uden for undersøgelsens rammer at belyse disse forhold nærmere (at forskellige forhold bør undersøges, men at de alligevel ligger uden for netop denne undersøgelses rammer, er nævnt gentagne gange i kapitlet, hvilket antyder, at også forfatteren finder disse spørgsmål interessante).

Selv om undersøgelsen således bevidst afgrænser sig fra de spørgsmål, der er centrale i nærværende sammenhæng, kan resultaterne trods alt fortælle os lidt omkring førtidspensionisternes sociale og politiske adfærd. Dog betyder undersøgelsens 'alder' (udarbejdet 1975-1981) at man dårligt kan ekstrapolere til førtidspensionisternes medborgerskab i dag på baggrund af resultaterne. Så meget desto mere interessant kan det til gengæld være at sammenligne de sporadiske oplysninger fra dengang med nyere data.

Den eneste undersøgelse, man kan finde, der direkte omhandler førtidspensionisternes levevilkår, er Løfquist m.fl.: "Førtidspensionister på laveste sats - deres livskvalitet og ønsker om et mere aktivt liv i Purhus kommune" fra 1996. I denne undersøgelse søges pensionisternes livskvalitet undersøgt på baggrund af et tredimensionelt livskvalitetsbegreb, udviklet af Ventegodt, et. al. (1995). Livskvaliteten hos førtidspensionisterne i Purhus kommune sammenlignes desuden - af mangel på bedre - med en tidligere undersøgelse af livskvaliteten hos personer mellem 55 og 66 år i Albertslund kommune. I undersøgelsen er der sendt spørgeskemaer ud til de førtidspensionister, der modtog laveste pension, dvs. personer, hvor det ikke vurderes, at de har mistet hele erhvervsevnen, men at det evt. stadig vil være muligt for vedkommende at supplere pensionen med erhvervsarbejde i mindre grad¹.

¹ Undersøgelsens spørgeskema var en tilpasset udgave af et tidligere spørgeskema, udarbejdet af lægerne Ventegodt, Zachau-Christiansen, Hilden og Loldrup Poulsen. Der deltog 123 personer med laveste førtidspension i undersøgelsen; heraf svarede de 70 personer, hvilket giver en svarprocent på 60%. En kontrolundersøgelse viste, at der var tendens til, at det var de bedst fungerende førtidspensionister, der svarede. Forfatterne til undersøgelsen gør selv opmærksom på, at på grund af undersøgelsens begrænsede antal svarpersoner, kan resultaterne ikke uden videre overføres til andre kommuner.

Undersøgelsen viser - ikke overraskende - at førtidspensionisterne sammenlignet med befolkningen i almindelighed¹ oplever helbredet som dårligt og præget af mange store og små sygdomsgener. Og omkring en fjerdedel vurderer, at deres helbred ligefrem er blevet endnu dårligere efter overgangen til førtidspension. En anden af undersøgelsens konklusioner er - heller ikke overraskende - at 2/3 opfatter deres økonomiske situation som forringet efter overgangen til førtidspension.

Det mål, som undersøgelsen benytter til måling af førtidspensionisternes egne opfattelser af deres livskvalitet, kaldes "Ha'-det godhed", og svarer stort set til spørgsmålet "hvordan har du det?". I dette subjektive mål for livskvalitet er forskellen fra den almindelige befolkning stor. Forskellene optræder inden for en livskvalitetsskala fra 0-100, og her ligger førtidspensionisterne med en score på 53,5 ("hverken godt eller dårligt"), mens den almene befolkning har en score på 72,9 ("godt").

Formålet med undersøgelsen var beskrevet som et ønske om at vide: "...om førtidspensionisterne ønskede at udnytte deres resterhvervsevne ved uddannelse, almindeligt arbejde eller frivilligt arbejde. Og om de havde brug for et værested eller en klub. (...) om sådanne tilbud kunne højne livskvaliteten over tid blandt førtidspensionisterne." (Løfquist 1996, forord) Senere beskrevet i undersøgelsens indledning fremgår det derimod, at der var en bagvedliggende pointe i at undersøge pensionisternes ønsker og livskvalitet, før kommunen iværksatte eventuelle aktiveringstilbud. Formålet hermed var, at kommunen på denne måde kunne måle, om tilbuddene har givet resultat, og dermed få et grundlag for at vurdere, hvilke aktiveringstilbud, der skulle sættes på fremover. Det har forskudt fokus lidt væk fra umiddelbare interessante aspekter af undersøgelsen - livskvalitetsundersøgelsen - men undersøgelsens resultater giver dog et lille fingerpeg om førtidspensionisternes livskvalitet og sociale forhold². Men dertil kommer så problemerne med at generalisere fra Purhus kommune til hele landet.

Hovedparten af de undersøgelser, der er foretaget i den mellemliggende periode (fra 1975 og til i dag), og som direkte omhandler førtidspensionisterne, kan inddeles i to typer af undersøgelser: den type, der retter sig mod at analysere enkelte grupper af førtidspensionister, som regel de yngre (f.eks. Bengtson, 1991, Juul, 1992), og den type, der i højere grad belyser reglerne omkring førtidspensionen og analyserer forskelle i sagsbehandlingsprocedurer mv. (f.eks. Hansen, 1978, Gregersen, 1990, Hedegaard, 1997).

Som titlen siger beskæftiger Juul sig i publikationen "*Yngre førtidspensionister*" fra 1992 med de

¹Befolkningen i almindelighed henviser her til resultaterne fra den nævnte undersøgelse i Albertslund kommune

²Hvor undersøgelsen her kan siges at tegne et lidt mere optimistisk billede end invalidepensionistundersøgelserne. Dette skal dog ses i lyset af, at forfatterne påpeger, at alt tyder på at det er de bedst fungerende førtidspensionister, der har besvaret spørgeskemaet i Purhus kommune.

personer, der i en forholdsvis ung alder får status som pensionist¹. Han undersøger disse personers baggrund og årsagerne til, at de er blevet førtidspensionister, og han diskuterer årsagerne til, at antallet af disse unge pensionister stiger. Opfattelsen er den, at der er for mange unge pensionister, og at det er for let for sagsbehandlere at give førtidspension til unge, frem for at gøre en aktiv og vedvarende indsats for at få de unge integreret på arbejdsmarkedet. De yngre førtidspensionisters sociale og politiske deltagelse samt livskvalitet søges undersøgt, dels via spørgsmål omkring personens primære sociale netværk (de tre personer, som de yngre førtidspensionister føler sig mest knyttet til) og hyppigheden for kontakt med disse personer, dels via spørgsmål om, hvornår personen står op om morgenen, personens beskæftigelse med udvalgte strukturerede aktiviteter (motion, biograf, møde i handicapforening mv), og hyppigheden for beskæftigelse med de strukturerede aktiviteter, og til sidst dels med indikatorer for 'dårlig livskvalitet' (hvis personen svarer, at fremtiden tegner sig mørk, at hverdagen opleves som tom og uden indhold mv.).

Resultaterne af denne undersøgelse viser, at der i den sociale kontakt ikke er nævneværdig forskel mellem de unge førtidspensionister og jævnaldrende i befolkningen som helhed, hverken i antallet af personer, som de føler sig knyttet til, eller i hyppigheden af kontakt. Dog konstateres det, at der alligevel er markante forskelle, når det gælder andelen, der føler sig ensomme, hvilket tolkes som et udtryk for, at kvaliteten af det sociale netværk er dårligere for de helt svage førtidspensionister.

Spørgsmålet omkring, hvornår de unge førtidspensionister står op om morgenen, samt deres deltagelse i de såkaldte strukturerede aktiviteter skal ses som samlede indikatorer for, om personen kan siges at have struktur på dagligdagen. Hvis personen står op på relativt faste tidspunkter om morgenen og samtidig har været beskæftiget i nogle af de strukturerede aktiviteter inden for de sidste 7 dage vurderes det, at personen har en høj grad af struktur på dagligdagen. Det konkluderes her, at en betydelig del af de yngre førtidspensionister savner struktur på dagligdagen, og lidt overraskende viser det sig, at den gruppe, der rent lægeligt set skulle have det bedste helbred, er den gruppe, der har mindst struktur på dagligdagen.

I undersøgelsens livskvalitetsanalyse konstateres der ikke overraskende en vis sammenhæng mellem personens diagnose og personens oplevede livskvalitet. Specielt hos de psykiske sårbare pensionister tegnes der et billede af en dårligt stillet gruppe, ligesom det omtalte strukturerede aktivitetsniveau i hverdagen har en betydning for personens livskvalitet.

¹ Der er her tale om en surveyundersøgelse af førtidspensionister, der fik tilkendt pension i perioden 1986-1990, og som på tilkendelsestidspunktet endnu ikke var fyldt 44 år. Der blev i alt udtrukket 1302 personer (tilfældigt stratificeret udvalg fra førtidspensionsregistret), hvor i alt 939, dvs. 72% besvarede spørgeskemaet.

Den meget omfattende undersøgelse af førtidspensionisternes helbredsforhold, misbrug, psykiske diagnose mv. gør, at spørgsmålet om aktiverings- og revalideringsmuligheder giver klare resultater, hvilket i bred forstand var hele undersøgelsens formål. Den del af analysen, der omhandler førtidspensionisternes politiske og sociale liv, bliver på visse punkter relativt summarisk, og udnytter beklagelig vis ikke alle spørgeskemaets muligheder. Meget af analysen bygger på for få og lidt tilfældigt udvalgte indikatorer, og Juul gør da også selv opmærksom på, at undersøgelsen ikke kan give os et dækkende billede af den samlede livskvalitet hos de unge førtidspensionister. Dette til trods er Juul's undersøgelse det tætteste i den eksisterende forskning vi kommer på en egentlig analyse af førtidspensionisternes politiske og sociale liv, hvor usikkert det tegnede billede end måtte være.

Steen Bengtssons (1991): "*Førtidspension til unge - i socialpolitisk belysning*", er endnu et eksempel på de undersøgelser, der har de unge førtidspensionister som fokusgruppe. Her er det ligeledes personernes baggrund samt årsagerne til førtidspensioneringen, der undersøges, og opfattelsen er ligeledes her, at det er for let at få tilkendt førtidspension. I begge analyser diskuteres det videre, hvad der kan gøres for at modvirke, at flere og flere ender som førtidspensionister.

Bengtssons undersøgelse har dog ingen oplysninger fra førtidspensionisterne selv, men har til formål at besvare problemstillingen: Er det nødvendigt at pensionere stadig flere unge? Undersøgelsen sætter spørgsmålstegn ved, at øgede sociale udgifter er et tegn på øgede sociale problemer, og det diskuteres, hvordan udviklingen i retning af flere unge på pension, skal forstås. Forhold som arbejdsløshed, udstødning fra arbejdsmarkedet, ændret lovgivning, kvindernes øgede erhvervsdeltagelse, økonomisk vækst og et generelt ændret syn på 'forsørgelse' siges her alle at have en indflydelse på udviklingen, og disse elementer bør ses i sammenhæng, hvis man vil forstå udviklingen.

Som eksempler på undersøgelser af den anden type, der hovedsageligt beskæftiger sig med lovgivningen på pensionsområdet, kan nævnes Hansen (1978): "*Førtidspensionspolitik - og statistik. Herunder en analyse af udvikling og regionale variationer i tilgangen til førtidspension*", og Hedegaard (1997): "*Førtidspension - invalidepension. Oversigt over sociale takster*". Første analyse søger årsagsforklaringer til det stigende antal førtidspensionister i lovgivningen og implementeringen af denne, mens det andet eksempel blot redegør for de gældende sociale takster og regler. Hovedparten af denne type undersøgelser har et meget deskriptivt præg, og beskrivelser af regler, procedure, normer og forskelle i samme, har høj prioritet, men det konkluderes alligevel i mange af dem, at der er for stor forskel i implementeringen af reglerne, så antallet af tilkendelser af pension varierer meget fra kommune til kommune.

Denne type undersøgelser kan ikke give os oplysninger omkring førtidspensionisternes medborgerskab i det omfang, vi betragter medborgerskab som politisk og social *deltagelse*. Som jeg tidligere var inde på indeholder medborgerbegrebet i bred forstand også personens *rettigheder* som medborger, og det er således denne del af medborgerskabet, som undersøgelserne her kan give os oplysninger om.

Selv om undersøgelserne indeholder enkelte informationer af relevans for en medborgerskabsanalyse fremgår det dog tydeligt, at det er baggrunden for og årsagerne til invalidepensionisternes invaliditet og tilkendelse af pension, der er den altafgørende forskningsinteresse i de få undersøgelser, der overhovedet findes. Selv i Invalidepensionistundersøgelsernes bind 6's kapitel om den sociale forankring fremgår det tydeligt, at hele undersøgelsens perspektiv hviler på helbredsundersøgelserne og sociale forholds indflydelse på tilkendelse af pensionen.

Alligevel er dette kapitel samt de omtalte dele af Juul's undersøgelse af de 'Yngre førtidspensionister' det nærmeste vi kommer en egentlig analyse af førtidspensionisternes politiske og sociale deltagelse.

Generelle levevilkårs- og fattigdomsundersøgelser

Da det ikke lykkedes at finde nogen undersøgelse, der mere systematisk behandler førtidspensionisternes medborgerskab, hvor det kunne forventes - nemlig i de konkrete undersøgelser af førtidspension(-ister), må vi bevæge os længere ud i periferien, og se på de mere generelle levekårs- og fattigdomsundersøgelser.

Der er med tiden foretaget et ikke ubetydeligt antal af denne slags undersøgelser, og ligesom i de ovennævnte undersøgelser, er det SFI, der har udarbejdet den mest omfattende levekårsundersøgelse (Fordelingen af levekårene, bind 1-5 1978-1980). I disse undersøgelser er befolkningen inddelt i socialgrupper på baggrund af deres erhvervsmæssige beskæftigelse (personer uden for beskæftigelse placeres på baggrund af tidligere beskæftigelse), og levekårene er undersøgt for hver af disse fem socialgrupper. De levekårskomponenter, som undersøgelsen koncentrerer om, defineres som værende helbredsforhold, uddannelsesforhold, sociale relationer og fritid, indflydelsesforhold - politiske ressourcer, bolig- og lokalsamfundsforhold, beskæftigelse, arbejdsmiljø og økonomiske forhold. Undersøgelsen indeholder således analyser af den generelle befolknings fordeling på de nævnte levekårskomponenter, men det er ikke muligt at udskille førtidspensionisterne og drage konklusioner her, på grund af den omtalte socialgruppe-definition gående på erhvervsmæssig beskæftigelse. Det er med andre ord "old poverty" (klasseulighed), og ikke "new poverty", "social exclusion" eller medborgerskab, knyttet til arbejdsmarkedet, der er i fokus.

De tre sidste bind (bind III: Den samlede fordeling, bind IV: De dårligt stillede og bind V: Et sammendrag) har alle samme "problem". Der uddrages dog her grupper af specielt dårligt stillede på de forskellige komponenter, men førtidspensionisterne er ikke medtaget som en selvstændig kategori, og derfor kan undersøgelsen alene fortælle os lidt om, hvordan personer med dårligt helbred eller dårlig økonomi er fordelt på de enkelte komponenter. Noget billede af førtidspensionisternes levekår kan undersøgelsen ikke give os.

En anden mere generel undersøgelse, Elm-Larsens (1993): "*Arbejdsløshed og offentlig forsørgelse i Danmark*", der omhandler arbejdsmarkeds marginalisering og fattigdom, er derimod påvirket af de nye perspektiver på fattigdom og ulighed. Bogen har også et kapitel omhandlende førtidspensionering gennem 1980'erne. I dette kapitel redegøres for ændringer i antallet af førtidspensionister, for forskellige typer af førtidspension og for pensionisternes sammensætning (køn, alder, erhvervsbaggrund mv). Derudover indeholder kapitlet en forløbsanalyse, hvor de processer, der leder frem til førtidspensionering undersøges. Sidst i kapitlet diskuteres det, om førtidspensioneringen kan undgås og evt. hvordan. Men formålet i denne undersøgelse er - som i de andre - at undersøge baggrundsforholdene og årsagerne, og ikke følgerne og konsekvenserne. Overraskende nok undersøges førtidspensionisternes medborgerskab i social og politisk forstand heller ikke nærmere i denne bog.

På det teoretiske plan bidrager Elm Larsens bog til gengæld til marginaliseringsdebatten, idet han opererer med et marginaliseringsbegreb, der ikke blot indeholder marginalisering fra arbejdsmarkedet, men som differentieres til at omfatte tre former for marginalisering (fra henholdsvis markedet, staten og det civile samfund) og til at bevæge sig på to niveauer (som følge af udstødning/udelukkelse fra arbejdsmarkedet og som følge af relativ økonomisk fattigdom). Indholdet i marginaliseringsbegrebet sammenfatter Elm Larsen videre ved hjælp af hele syv punkter, hvori marginaliseringsprocesserne og marginalgruppernes position uddybes nærmere. Desværre fastholdes dette nuancerede marginaliseringsbegreb udelukkende på det teoretiske niveau, og i den empiriske analyse vendes der tilbage til at betragte marginalisering som lig med marginalisering fra arbejdsmarkedet.

Af andre generelle levekårs- og fattigdomsundersøgelser kan nævnes Christoffersen (1991): "*Regionale forskelle i levevilkår*", Friis (1981): "*Nederst ved bordet*", Vilby (1978): "*Fattig i Danmark*", Kobbeltvedt (1990): "*Sociale netværk, socialt arbejde, fattigdom*", Hansen (1986): "*Vortids fattigdom*", Heinrichsen (1984): "*Levevilkår og påvirkningsmuligheder i 80'ernes Danmark*", Sørensen (1988): "*Vore levekår i tal 1976 og 1986*", Hansen (1989): "*Fattigdom*", Hansen (1987): "*De fattigste i Danmark*", Fridberg (1992): "*De socialt udstødte*", samt Holm (1989): "*Det splittede*

samfund”. Enkelte af disse undersøgelser kommer med eksempler, der inddrager førtidspensionisterne, når befolkningen f.eks. inddeles i grupper, og flere undersøgelser indeholder da også enkelte sporadiske kommentarer, der kan bidrage til vores samlede implicitte billede af førtidspensionisterne.

Det nævnes f.eks., at personer med svære psykiske problemer har større risiko for at blive hjemløse, dødeligheden er større, og der er et større antal misbrugere af alkohol og narkotika blandt psykisk syge personer (Fridberg, 1992). Et andet sted nævnes det, at personer med en indtægt under den relative fattigdomsgrænse ofte oplever en mængde kontaktbarrierer, og dermed oftere føler sig isolerede og ensomme (Kobbeltvedt, 1990). At leve under den relative fattigdomsgrænse beskrives i samme undersøgelse som værende en medvirkende faktor i forbindelse med en persons stigmatisering. Men det bringer os ikke meget videre.

Trods en særdeles stor mængde generelle undersøgelser om såvel problemer på arbejdsmarkedet som social ulighed og sociale problemer, er førtidspensionisternes medborgerskab i Danmark således et stort set ubeskrevet blad.

Hvad ved vi?

Efter gennemgangen af de eksisterende undersøgelser, dels helt konkret omkring førtids- og invalidepensionister, og dels mere generelle levkårs- og fattigdomsundersøgelser er der ingen tvivl om, hvor i vores ‘forløbsmodel’, de forskningsmæssige ressourcer er lagt. Der er udarbejdet en række analyser af forskellige forhold, der kan siges at bidrage til at øge eller mindske tilgangen til førtidspension, ligesom førtidspensionisternes personlige karakteristika er klarlagt, både hvad angår køn, alder, uddannelse, indkomst, opvækst mv. Alt sammen med det formål at undersøge, hvilke personer, der er i risikogruppe for at blive marginaliseret på arbejdsmarkedet i form af en førtidspensionist-status.

Med hensyn til den næste pil i modellen - fra status og til de videre konsekvenser for personens sociale og politiske medborgerskab - der halter den eksisterende viden kraftigt. Det har således ikke været mig muligt at finde én eneste undersøgelse, der går dybere ind i en analyse af førtidspensionisternes politiske og sociale situation. Som nævnt behandler enkelte undersøgelser førtidspensionisternes personlige karakteristika, også efter de er blevet førtidspensionister, men det er umuligt at sige noget nuanceret og fornuftigt om, hvordan disse personer rent faktisk har det og hvor meget de deltager i samfundslivet, ud fra sådanne karakteristika.

Undersøgelseernes enkelte sporadiske kommentarer omkring førtidspensionisternes sociale og

politiske deltagelse samt deres levevilkår og livskvalitet er dog ikke helt uanvendelige. Sammenholdt med Invalidepensionistundersøgelsernes kapitel omkring den sociale forankring og Løfquist's undersøgelse af førtidspensionister i Purhus kommune, kan man få et vagt indtryk af enkelte aspekter omkring førtidspensionisternes sociale og politiske medborgerskab.

I invalidepensionistundersøgelserne er førtidspensionisternes selv oplevede stigmatisering undersøgt via et spørgsmål om de har følt, at andre menneskers indstilling til dem har ændret sig, efter de er blevet pensionister, altså efter selve tilkendelsen af pensionen. Og her tyder resultaterne på, at pensionisterne ikke føler sig nævneværdigt stigmatiserede som førtidspensionister (18% har ifølge undersøgelsen følt en negativ ændring i omverdenens holdning til dem efter pensioneringen, hvilket må siges at være en overraskende andel (Martini 1980, s. 177)). Samtidig viser resultaterne, at den stigmatisering der kan konstateres, ikke har forbindelse med de kontrollerede baggrundsvARIABLE som sygdommens art, alder, køn tidligere beskæftigelse og uddannelse, men at den enkeltes personlige evner til at skabe og opretholde kontakt med andre mennesker ses som af afgørende betydning for stigmatiseringen. De nærmere relationer variablerne imellem belyses dog ikke nærmere, men den sociale kontakt undersøges uafhængigt af disse forhold.

Resultaterne fra undersøgelsens del om social kontakt kan tyde på, at hovedparten af førtidspensionisterne dengang bibeholdt den sociale kontakt, i hvert fald med familien, og nyere data modsiger ikke dette indtryk. At omfanget af politisk deltagelse i form af medlemskab af parti for 25 år siden ikke var mindre hos førtidspensionister end hos befolkningen som helhed, kan nok ikke overføres til i dag, men vi har p.t. ingen data herom.

Resultaterne fra de 25 år gamle invalidepensionistundersøgelser kan således som nævnt ikke umiddelbart antages at afspejle virkeligheden i dag. Strukturerne, både i relation til det politiske deltagelsesmønster og i relation til kriterier og praksis i forbindelse med tilkendelse af førtidspension har undergået ændringer der bevirker, at resultaterne og forholdene for 25 år siden ikke helt kan siges at svare til de stereotyper, man i dag finder i den offentlige debat. Om det samme vil gøre sig gældende i dag, ved vi som sagt intet om.

Uinteressante førtidspensionister?

Denne udprægede mangel på interesse for førtidspensionisternes sociale og politiske medborgerskab i den samfundsvidenskabelig forskning kan tolkes på flere måder.

En nærliggende forklaring er, at denne type af undersøgelser ofte kræver sponsorering fra ekstern side. Det kan give en tendens til, at den økonomiske og policyforberedende forskning bliver sponsoreret, mens forskning om pensionisternes medborgerskab ikke har interesse for potentielle

sponsorer. Det kan endda have en afsmittende effekt på grundforskningen.

Denne forklaring er dog utilstrækkelig. Ikke al forskning er eksternt finansieret, og meget tyder på, at den fraværende forskning i vidt omfang også bunder i en grundlæggende mangel på interesse fra samfundsforskeres side.

Måske hænger det sådan sammen, at når en person af den ene eller anden årsag befinder sig uden for arbejdsmarkedet, vil personen automatisk samtidig betragtes som værende ude af billedet i alle andre henseender. Fra det tidspunkt personen indtræder i sin nye status som pensionist, melder personen sig så at sige ud af det etablerede samfund, og stopper med at deltage såvel politisk som socialt. Eller måske skal svaret findes i en antagelse om, at førtidspensionisterne er uinteressante på grund af deres position nederst i magtens pyramide. Men om førtidspensionisterne overhovedet er så magtesløs en samfundsgruppe, og om førtidspensionisterne ikke deltager i hverken det sociale eller det politiske fællesskab, er jo netop de elementer, der ikke er undersøgt.

Undersøgelser fra de andre nordiske lande

Det er ikke dette papers formål at give en detaljeret gennemgang og analyse af hele den nordiske forskning om førtidspensionister og medborgerskab. Men vendes blikket blot en anelse mod vore naboer ses det, at den ligegyldighed, der har præget de danske undersøgelser ikke er helt så udtalt i de øvrige nordiske lande.

For eksempel har forskere som Asbjørn Johannessen, Hans Berglind og Knut Halvorsen alle skrevet en del, også af nyere dato, omkring marginalisering med forskellige problemstillinger. Videre kan nævnes Terje Hauger's Utstøtning i arbejdsmarkedet, 1980, Peter Hedeström's Förtidspension - välfärd eller ofärd?, 1980, Ottar Brox's På vei mot 2/3-samfunnet? Marginaliseringens utfordring, 1993, Jon Eivind Kolberg's En empirisk utprøvning av utstøttingsmodellen, 1991, Liv Jorunn Stokke's Uføre pensjonistar og offentleg sektor, 1993, Mary Visser's Utgang fra arbeidslivet. En studie av eldre arbeidstakere, førtidspensjonering og AFP, 1993, samt mange, mange flere.

En tendens i de nordiske undersøgelser om marginalisering og medborgerskab, der alle mere eller mindre direkte inddrager førtidspensionisterne er, at hvor de danske undersøgelser som nævnt fokuserer på førtidspensjoneringen som afhængig variabel, ser mange af de nordiske forskere i højere grad på de personlige og samfundsmæssige konsekvenser ved (såvel arbejdsløshed som) førtidspensionen. Bl.a. skriver Asbjørn Johannessen og Knut Halvorsen i hovedrapporten fra et 3-års forskningsprojekt om "Førtidspensjonering i Norge", at rapporten belyser problemstillingen: "Hvordan opplever de berørte arbeidstakere å bli førtidspensjonert, og hvilke konsekvenser har

førtidspensjonen for den enkelte?” (Halvorsen & Johannessen 1991, Sammendrag) Og prioriteringen i rapporten er klar: Regelsæt og analyser af, hvilke personer, der får tilkendt førtidspension - hovedspørgsmålene i de fleste danske undersøgelser - står her som indledende kapitler, og vægten er lagt på analyserne af de individuelle velfærdskonsekvenser.

I denne undersøgelse beskrives førtidspensionering som en central begivenhed, hvor tilpasningen til pensionisttilværelsen og konsekvenserne for personens levemåde er omdrejningspunktet. Dette har dog også bevirket, at undersøgelserne ofte får et mere sociologisk præg, end vi her efterlyser. Men resultaterne er interessante. Blandt andet viste det sig, at de fleste førtidspensionister betragtede den nye livssituation som en god periode i livet, og at pensionisterne levede et udadvendt og aktivt liv (Halvorsen & Johannessen 1991, s.189ff) I undersøgelsens sammendrag skriver de: *“Våre intervjudata med omlag 100 førtidspensionister tyder på at overgangen fra arbejdsliv til pensionistliv ikke fører til krise. Omlag halvparten oplever dette som en ønsket situasjon, 1/3 er ambivalente, mens 1 av 5 oplever dette som uønsket. For de fleste er denne overgangen og tilpasningen det første året kjennetegnet ved kontinuitet. Det skjer ikke noen store endringer i den enkeltes helsetilstand og materielle- og sociale livssituasjon. De førtidspensjonerte verdsetter særlig å kunne bestemme over egen tid, å være fri fra arbeidets tvang, frihet til å gjøre hva man vil og når man vil. Et mindretall oplever førtidspensionering som negativt, noe som henger sammen med dårlig helse, misnøye med pensjonens størrelse og en sterk arbeidsorientering.”* (Halvorsen & Johannessen, 1991, Sammendrag) Resultater, der må siges at stå i kontrast til den gængse opfattelse af førtidspensionister som socialt marginaliserede borgere¹.

At der rent faktisk er foretaget undersøgelser, der ser på relationer mellem førtidspensionister og medborgerskab, og som tilmed indeholder yderst interessante problemstillinger og resultater, viser at disse relationer også er værd at undersøge nærmere i dansk kontekst.

4. Nye perspektiver

¹ Det skal dog bemærkes, at reglerne for tilkendelse af førtidspension i Norge er anderledes end i Danmark. Førtidspension i Norge dækker over tre typer: førtids-alderspension, avtalefestet pension eller uførepension, hvor det er uførepensionen, der bedst kan sidestilles med den danske førtidspension. Sammenlagt vil den norske førtidspension også indeholde ordninger, der bedst svarer til den danske efterløn, og resultaterne i undersøgelsen vil naturligvis være påvirket heraf. Dog er der inddraget helbredsmæssige aspekter i analyserne, hvilket resulterer i, at de personer, der er undersøgt i denne analyse overlapper både den danske førtidspensionsordning og den danske efterlønsordning.

For at vende tilbage til indledningen viser ovenstående gennemgang af den eksisterende forskning, at der hovedsageligt er lagt vægt på årsageme til marginaliseringen fra arbejdsmarkedet frem for konsekvenserne af samme. Naturligvis er årsagsforklaringerne vigtige, men eftersom marginaliseringen på arbejdsmarkedet som nævnt må betragtes som en proces snarere end som et endeligt - en proces der kan have yderst ubehagelige konsekvenser for medborgerskab eller økonomi, må en ny undersøgelse af førtidspensionisterne naturligvis lægge hovedvægten på at analysere disse konsekvenser.

Differentieret marginaliseringsbegreb

Et af de væsentligste problemer ved de eksisterende undersøgelser er deres brug af marginaliseringsbegrebet, hvilket i øvrigt synes at præge hovedparten af forskningen omkring marginaliserede og ikke kun førtidspensionisterne. Marginaliseringsbegrebet bruges typisk udelukkende i forbindelse med personernes position på arbejdsmarkedet; i enkelte tilfælde nævnes førtidspensionisterne dog ligeledes som en marginalgruppe i økonomisk henseende.

En vigtig udfordring i en fremtidig analyse må nødvendigvis være at arbejde med et differentieret marginaliseringsbegreb, hvis konsekvenserne ved marginaliseringen fra arbejdsmarkedet skal undersøges til bunds. Et marginaliseringsbegreb der, ud over den arbejdsmarkedsmæssige og den økonomiske marginalisering, også beskæftiger sig med politisk og social marginalisering.

Der er således behov for - ikke bare teoretisk, men også på det empiriske plan, at arbejde med et differentieret marginaliseringsbegreb.

At en person marginaliseres på arbejdsmarkedet kan medføre, at personen også oplever marginalisering i andre dele af samfundslivet. Men det behøver ikke nødvendigvis at være sådan. Velfærdssystemernes indretning og de aktuelle policies på området - for den sags skyld også familiens rolle og karakterene af sociale netværk i et samfund - kan trække i den ene eller den anden retning og dermed øge eller mindske de videre effekter af marginaliseringen på arbejdsmarkedet. Den aktive danske arbejdsmarkedspolitik, der sikrer/tvinger alle arbejdsløse i aktivering, kan måske forhindre nogle i at blive marginaliseret på arbejdsmarkedet, mens diskursen fra de sociale myndigheder måske kan forstærke stigmatiseringen hos andre.

Hvorvidt førtidspensionisternes deltagelse i det sociale og politiske liv hænger sammen med deres position på arbejdsmarkedet, og hvorvidt velfærdssystemernes indretning har en forstærkende eller afbødende effekt på dette, bliver således vigtige spørgsmål, der mangler svar på, og bør derfor undersøges nærmere.

Førtidspensionisternes medborgerskab

En undersøgelse af førtidspensionisterne bør tage udgangspunkt i den i indledningen nævnte debat omkring medborgerskab og marginalisering, hvor førtidspensionisternes sociale og politiske deltagelse undersøges nærmere.

Det helt grundlæggende spørgsmål, der bliver interessant at tage op, er det også tidligere nævnte spørgsmål, om marginaliseringen fra arbejdsmarkedet automatisk vil føre social og politisk marginalisering med sig. Deltager førtidspensionister (stadig) i samfundslivet som fulde medborgere, eller forplanter arbejdsmarkedsmarginaliseringen sig til alle aspekter af samfundslivet?

Mister førtidspensionisternes automatisk og som “bi-effekt” af deres manglende deltagelse på arbejdsmarkedet, også deres rettigheder som fulde medborgere? Det må her igen påpeges, at medborgerskabet indeholder to dimensioner, dels en persons *rettigheder* som medborger, og dels personens *deltagelse* i det politiske og sociale liv. Førtidspensionisternes lovmæssige rettigheder er en anden problemstilling, og vil ikke optage megen plads i denne sammenhæng, hvorimod det er deltagelsesaspektet, der her er interessant.

I det omfang det viser sig, at førtidspensionisterne marginaliseres politisk og dermed har en lav, om end ikke-eksisterende politisk deltagelsesgrad, bliver det dermed også relevant at stille spørgsmålet om, hvilke demokratiske konsekvenser førtidspensionisternes udelukkelse fra fuldt medborgerskab har? Hovedparten af de nyere demokratiteorier forudsætter en vis form for social lighed, hvilket ikke kan siges at være tilfældet i det omfang, førtidspensionisterne afskæres fra fuldt medborgerskab. Men er det at være førtidspensionist et endeligt, eller er det muligt at vende tilbage til fuldt medborgerskab?

5. Afslutning

En ny og mere nuanceret undersøgelse af førtidspensionisternes politiske og sociale medborgerskab, vil i første omgang kræve en begrebsmæssig diskussion, idet en grundlæggende fejlantagelse i de mange af eksisterende empiriske analyser er den, at det automatisk og uden nærmere begrundelse tages for givet, at marginalisering på arbejdsmarkedet fører politisk og social marginalisering med sig.

Mere præcist bør en undersøgelse af førtidspensionisternes medborgerskab indeholde følgende:

1. En operationalisering af marginaliseringsbegrebet således, at

begrebet også empirisk omfatter sociale og politiske arenaer i samfundslivet.

2. En erkendelse af, at alle førtidspensionister ikke nødvendigvis er marginaliseret socialt og politisk, ligesom ikke alle førtidspensionister vil føle sig stigmatiseret. Selvom en status som førtidspensionist fastholder den pågældende person i en endelig position i forhold til arbejdsmarkedet, må marginalisering nødvendigvis forstås som en *proces*, der kan forløbe uhindret af den endelige position. Og denne proces udformer sig næppe ens for alle førtidspensionister.

3. En skelnen mellem manglende deltagelse og marginalisering. De enkelte steder, hvor førtidspensionisternes deltagelse er undersøgt, er det kun den reelle deltageshyppighed, der er undersøgt. Det er med andre ord ikke medtaget, om den eventuelle manglende deltagelse er tvangsmæssig eller af egen fri vilje. Og ifølge vores tidligere definition af politisk og social marginalisering indebærer den, at den manglende deltagelse på en eller anden måde er tvangsmæssig, altså at personen gerne ville deltage mere, hvis der var mulighed herfor.

4. Den empiriske del af undersøgelsen bør på denne baggrund indeholde betydeligt flere variable gående mere specifikt på den (evt.) manglende deltagelse, på årsagerne hertil og i særlig grad på pensionisternes egen opfattelse heraf.

5. Videre er det vigtigt ikke at glemme, at de forskellige marginaliseringsarenaer også kan optræde selvstændigt og uden nødvendigvis at være et resultat af eller have effekt på andre arenaer. Således kan en person meget vel være marginaliseret på arbejdsmarkedet uden at dette påvirker personens sociale og politiske liv. Derfor må der udarbejdes dybdegående analyser af sammenhænge de forskellige arenaer imellem.

6. Sidst, men ikke mindst bør en analyse indeholde forsøg på

teoretisk at isolere de faktorer, der viser sig at have afgørende indflydelse på en førtidspensionists marginalisering. Dette for at kunne opstille løsningsforslag til, hvordan den sociale og politiske marginalisering undgås og personen kan opretholde/genvinde sit fulde medborgerskab, til trods for den marginale position på arbejdsmarkedet.

Selvfølgelig er det vigtigt og relevant at undersøge årsagerne til førtidspension for på denne måde at kunne søge mod at udvikle policies, der begrænser tilgangen. Men uanset hvor mange og hvilke politiske tiltag, der iværksættes, vil der altid være mennesker, der har et reelt og nødvendigt behov for førtidspension. Derfor bør en ny diskussion også gå på, hvilke policytiltag, der kan opretholde/give/sikre disse førtidspensionister en værdig tilværelse og undgå den politiske og sociale marginalisering.

6. Referencer

- Arbejdsministeriet og Undervisningsministeriet (1984): "*Forskning i krise og arbejdsløshed*", København, Arbejdsministeriet
- Bengtsson, Steen (1989): "*Førtidspension eller...?*", Rapport 89:11, København, Socialforskningsinstituttet
- Bengtsson, Steen (1991): "*Førtidspension til unge - i socialpolitisk belysning*", Rapport 91:11, København, Socialforskningsinstituttet
- Bhalla, A.S. (1998): "*Globalization, Growth and Marginalization*", London, Macmillan Press LTD
- Christoffersen, Henrik (1991): "*Regionale forskelle i levevilkår*", AKF rapport, København, AKF Forlaget
- Damsø, Mogens og Simonsen, Flemming (1998): "*Førtidspension - en praktisk vejledning*", København, Frydenlund Grafisk
- Due, Johannes (1976): "*Invalidepensionistundersøgelserne 2. En forundersøgelse af invalidepensionistansøgere sociale forhold*", Meddelelse 17, København, Socialforskningsinstituttet
- Elm Larsen, Jørgen og Andersen, John (1993): "*Arbejdsløshed og offentlig forsørgelse i Danmark*", København, Forlaget Sociologi
- Fridberg, Torben (1992): "*De socialt udstødte*", rapport 92:12, København, Socialforskningsinstituttet
- Friis, Henning (1981): "*Nederst ved bordet*", publikation 108, København, Socialforskningsinstituttet
- Geckler, Søren, m.fl. (1978): "*Fordelingen af levekårene. Hovedresultater fra velfærdsundersøgelsen. Bind II. De enkelte levekårskomponenter*", Publikation 82, København, Socialforskningsinstituttet
- Goul Andersen, Jørgen, Hansen, F:K: og Borre O. (1984): "*Konflikt og tilpasning. Om sociale modsætninger, indkomstmulighed, demokrati*", Egmont fondens fremtidsstudie, København, Aschehoug Dansk Forlag
- Goul Andersen, Jørgen (1996a): "*Marginalisation, Citizenship and the Economy: Case of the Universalist Welfare State in Denmark*", Arbejdspapir 1996:1, Aalborg Universitet,

Institut for Økonomi, Politik og Forvaltning

- Goul Andersen, Jørgen (1996b): "*Velfærdssystem, marginalisering og medborgerskab*", i Dansk Sociologi. Nr. 1/7. årg. 1996
- Goul Andersen, Jørgen (1998): "*Unemployment, Early Retirement and Citizenship: Marginalisation and Integration in the Nordic Countries. A Research Project 1998-2001*", CCWS Working paper no. 4/1998, Aalborg University
- Gregersen, Ole (1990): "*Kommunal kompetence i førtidspensionssager - frikommuneforsøg i Ballerup*", Rapport 90:9, København, Socialforskningsinstituttet
- Habermas, Jürgen (1997): "*Lærer vi af katastrofer. Et tidsdiagnosticerende tilbageblik på det korte 20. århundrede*", i Social Kritik nr. 52/53 - november 1997, København, Selskabet til fremme af Social Debat
- Halvorsen, Knut (1994): "*Arbejdsløshed og arbejdsmarginalisering – levekår og mestring*", Oslo, Universitetsforlaget
- Halvorsen, Knut (red.) (1996): "*Mestring av marginalitet. Å leve og overleve som sosialklient*", Halden, Cappelen Akademisk Forlag as.
- Halvorsen, Knut (1998): "*Socialpolitikken i komparativt og globalt perspektiv. Grunnbok i Helse- og sosialpolitikk. Del II*", Oslo, Tano Aschehoug
- Halvorsen, Knut og Johannessen, Asbjørn (1991): "*Når bedriften ikke har bruk for deg lenger. Førtidspensjonering som individuell velferd, personalpolitikk og sosialpolitikk*", Oslo, Norges kommunal- og sosialhøgskole. NotaBene Rapport nr. 91:2
- Hansen, Eigil Boll (1978): "*Førtidspensjonspolitik - og statistik. Herunder en analyse af udvikling og regionale variationer i tilgangen til førtidspension*", Semesteropgave i Socialpolitik, afleveret 1. juni 1978, Aarhus Universitet
- Hansen, Erik Jørgen, (1978): "Fordelingen af levekårene, Hovedresultater fra velfærdsundersøgelsen, Bind I Teori, metode og sammenfatning", Publikation 82, København, Socialforskningsinstituttet
- Hansen, Erik Jørgen, Geckler, Søren og Rasmussen, Mogens Kring (1980): "*Fordelingen af levekårene. Hovedresultater fra velfærdsundersøgelsen. Bind III. Den samlede fordeling*", Publikation 82, København, Socialforskningsinstituttet
- Hansen, Erik Jørgen (1979): "*Fordelingen af levekårene. Hovedresultater fra velfærdsundersøgelsen. Bind V. Et sammendrag*", Publikation 82, København, Socialforskningsinstituttet

- Hansen, Erik Jørgen (1980): *"Fordelingen af levekårene. Hovedresultater fra velfærdsundersøgelsen. Bind IV. De dårligt stillede"*, København, Socialforskningsinstituttet
- Hansen, Erik Jørgen (red.) (1986): *"Vor tids fattigdom"*, Hvidovre, Hans Reitzels Forlag A/S
- Hansen, Erik Jørgen (1989): *"Fattigdom"*, rapport 89:5, København, Socialforskningsinstituttet
- Hansen, Finn Kenneth, Møller, Ingrid og Smidth-Fibiger, Eva (1987): *"De fattigste i Danmark"*, Publikation 166, København, Socialforskningsinstituttet
- Hedegaard Jørgensen, Leif (1997): *"Førtidspension - invalidepension. Oversigt over sociale takster"*, 80. ajourførte udgave, sociale publikationer 8, København, IDAG
- Hedström, Peter (1980): *"Förtidspension - välfärd eller ofärd?"*, 1980-08-25, Stockholm, Institutet för Socialforskning
- Henrichsen, Carsten M. (red.) (1984): *"Levevilkår og påvirkningsmuligheder i 80'ernes Danmark. Uddrag af arbejdsnotater fra sekretariatet for lavindkomstkommissionen"*, Københavns Universitet, Institut for Forvaltningslære
- Holm, Mogens (red.) (1989): *"Det splittede samfund. Om fattigdom og dualisering i velfærdssamfundet"*, Samfundslitteratur
- Hübbe, Per (1976): *"Invalidepensionistundersøgelserne 1. Invaliditetsbegreb og invalidepension -forstudie"*, Meddelelse 16, København, Socialforskningsinstituttet
- Hübbe, Per og Westergård, Poul (1978): *"Invalidepensionistundersøgelserne 3. Materiale og metoder"*, Publikation 83, København, Socialforskningsinstituttet
- Hübbe, Per (1978): *"Invalidepensionistundersøgelserne 4. Ansøgere til invalidepension"*, Publikation 84, København, Socialforskningsinstituttet
- Hübbe, Per (1979): *"Invalidepensionistundersøgelserne 5. Forhold efter første ansøgning"*, Publikation 85, København, Socialforskningsinstituttet
- Ingerslev, Olaf og Pedersen, Lisbeth (1996): *"Marginalisering 1990 – 1994"*, 96:19, København, Socialforskningsinstituttet
- Johannessen, Asbjørn (1995): *"Arbeidsmarginalisering og levekår"*, Ø.K.S.-rapport nr. 95:4, Høgskolen i Oslo, Nota Bene
- Johannessen, Asbjørn (1997): *"Marginalisering og ekskludering - samme eller forskellige fenomener?"*, HiO-notat 1997 nr. 6, Høgskolen i Oslo
- Juul, Søren (1992): *"Yngre førtidspensionister"*, Rapport 92:17, København,

Socialforskningsinstituttet

- Kobbeltvedt, Ruth (1989): "*Sociale netværk - socialt arbejde - fattigdom*", Repriserien 1990, nr. 3, København, Institut for Kultursociologi
- Koch-Nielsen, Inger (1980): "*Invalidepensionistundersøgelserne 7. Opvækstvilkår og erhvervsbaggrund*", Publikation 100, København, Socialforskningsinstituttet
- Larsen, Øjvind (1991): "*En global burger, tak!*", i Social Kritik no. 52/53 - november 1997, København, Selskabet til fremme af Social Debat
- Lorentzen, Håkon (1997): "*Integrasjon og utstøting i sivilsamfunnet*", i *Dansk Sociologi* 1/97,
- Løfquist, Helge, Gundel, Sven og Christensen, Michael (1996): "*Førtidspensionister på laveste sats - deres livskvalitet og ønsker om et mere aktivt liv i Purhus Kommune*", Purhus Kommune, Fårup
- Martini, Sten (1980): "*Invalidepensionistundersøgelserne 6. Invalidepensionisternes levevilkår*", Publikation 95, København, Socialforskningsinstituttet
- McGrew, Anthony (1997): "*The Transformation of Democracy?*", Malden, Blackwell Publishers Inc.
- Møller, Ivar Hornemann (1995): "Some Empirical and Theoretical Perspectives on Labour Market Marginalisation", i Mortensen (ed.): "*Social Integration and Marginalisation*", Frederiksberg, Samfundslitteratur
- Nord-Larsen, Mogens (1992): "*Holdninger til tilbagetrækning fra arbejdet*", Arbejdsnotat 1992:4, København, Socialforskningsinstituttet
- Nordisk Ministerråd (1977): "*Förtids- och invalidpension i Norden*", NU-serien A 1977:15, København, Nordisk Ministerråd
- Pedersen, Lisbeth (red.) (1997): "*Er der veje til fuld beskæftigelse?*", 97:13, København, Socialforskningsinstituttet
- Pierson, Christopher (1998): "*Beyond the Welfare State*", Cambridge, Polity Press
- Robertson, Roland (1992): "*Globalization. Social Theory and Global Culture*", London, SAGE Publications Ltd
- Scocozza, Lone (1977): "*Lønarbejde eller førtidspension*", Roskilde Universitetsforlag
- Smith, Nina (red.) (1998): "*Arbejde, incitament og ledighed*", Rockwool Fondens Forskningsenhed, Aarhus Universitetsforlag
- Sørensen, Anne (1988): "*Vore levekår i tal 1976 og 1986*", København,

Socialforskningsinstituttet

Verba, S., Nie, N. og Kim, J. (1978): "*Participation and Political Equality*", Cambridge, Cambridge University Press

Viby, Knud og Sørensen, Kjeld (1978): "*Fattig i Danmark. En beretning om 50 års forsorg og fattigdom i Danmark*", Gyldendal

Vilby, Knud og Sørensen, Kjeld (1978): "*Fattig i Danmark*", Viborg, Gyldendal

Zeuner, Lilli (red.) (1997): "*Social integration*", 97:9, København, Socialforskningsinstituttet

Østerud, Øyvind, et.al. (1999): "*Mot en ny maktutredning*", Oslo/Bergen, Ad Notam Gyldendal

Østerud, Øyvind (1999): "*Makt og Demokrati hinsides grenser*", i Østerud et.al. (1999): "*Mot en ny maktutredning*", Oslo/Bergen, Ad Notam Gyldendal